Всесвітня історія

УДК 32:0018(045):327.7

DOI <https://doi.org/10.26661/zhv-2021-5-57-20>

ІСТОРИЧНА ПОЛІТИКА ТА ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ У ФОКУСІ ДОСЛІДЖЕНЬ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ АНАЛІТИЧНИХ ЦЕНТРІВ*

М. О. Фролов

Запорізький національний університет

sekr@znu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2165-1553>

О. М. Маклюк

Запорізький національний університет

onmacluk@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8740-2402>

С. С. Черкасов

Запорізький національний університет

stancherkasov@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0759-6594>

Ключові слова: аналітичні центри, громадянське суспільство, політика пам'яті, Центрально-Східна Європа, історична політика.

Стаття присвячена загальній характеристиці ролі центрально-східноєвропейських аналітичних центрів у дослідженні та формуванні політики пам'яті на прикладі окремих країн регіону. Продемонстровано, що саме для держав Центрально-Східної Європи, минуле яких було побудовано на сфальшованій пам'яті, питання історії мають традиційно великий політичний вплив. Саме тому на державному рівні політика пам'яті у Центрально-Східній Європі розглядається як складова доктрини національної безпеки та супроводжується потужною законодавчою базою щодо засудження тоталітарних ідеологій та іншими документально-правовими актами у сфері комеморативних практик. Забезпечуючи незалежний експертний аналіз суспільних процесів, аналітичні центри виконують роль медіатора між владою і суспільством у гострих дискусіях з питань історичної пам'яті, ретрансляції історичного досвіду, здебільшого надзвичайно травматичного. Аналітичні центри дозволяють консолідувати різновекторні репрезентації минулого, які суттєво заважають формуванню національної пам'яті, обмежити фрагментацію колективних візій та здійснювати пошук загальнонаціональних інтегративних ідей.

HISTORICAL POLICY AND MEMORY POLICY IN THE FOCUS OF THE CENTRAL EASTERN EUROPEAN THINK TANKS RESEARCH

M. Frolov, O. Maklyuk, S. Cherkasov

Zaporizhzhia National University

* Публікацію здійснено в рамках проекту Європейського Союзу за програмою Еразмус+, напрям Жана Моне, 620386-EPP-1-2020-1-UA-EPPJMO-MODULE ("Tailoring European Memory Politics for Peacemaking in Ukrainian Society") Підтримка Європейської Комісії у створенні цієї публікації не означає схвалення змісту, який відображає лише погляди авторів, і Комісія не може нести відповідальність за будь-яке використання інформації, що міститься в ньому.

Key words: think tanks, civil society, memory policy, Central Eastern Europe, historical policy.

The article deals with the general characteristics of the role of the Central Eastern European think tanks in the study and formation of the memory policy on the example of selected countries of the region. It is shown that for the countries of Central and Eastern Europe, whose past was built on false memory, issues of history have traditionally had a great political influence. That is why, at the state level, the memory policy in Central and Eastern European countries is often regarded as a part of the official national security doctrine and is accompanied by a strong regulatory framework for condemning totalitarian ideologies as well as by the strict laws in the field of commemorative practices. Providing independent expert analysis of social processes, think tanks act as a mediator between the government and society in heated discussions on historical memory issues, changing interpretations of historical experience, mostly extremely traumatic. Think tanks provide consolidation of the multi-vector representations of the past, which significantly affect the formation of national memory; limit the fragmentation of collective history visions and search for the ideas of the national integration.

Постановка проблеми:

Як явище аналітичні центри виникли ще на початку XX століття у Сполучених Штатах Америки, сфера їх діяльності охоплювала в першу чергу економічні питання, ситуація змінилась під час Холодної війни коли у площину досліджень «мозкових центрів» потрапили питання внутрішньої та зовнішньої політики країн світу, як наслідок значно посилюється їх вплив на формування політики урядів. З поширенням ідеї формування громадянського суспільства в країнах Західної Європи також з'явилась потреба в інституціях, здатних виступати з об'єктивними оцінками проблем, незалежними від державних структур. Як наслідок почали з'являтися нові аналітичні центри, що пропонували високоякісні незалежні політичні дослідження та сприяли формуванню пропозиції дії для суспільного блага. У Центрально-Східній Європі масова поява таких центрів стала можливою тільки після завершення Холодної війни. Крім того, як справедливо зазначають аналітики, для країн Центрально-Східної Європи становлення «незалежного від держави аналітичного сегмента є одним із чинників посткомуністичної трансформації».¹ Феномен аналітичних центрів для транзитивних політико-правових систем країн Центрально-Східної Європи є особливо важливим маркером рівня розвитку демократії і громадянського суспільства. Якщо еволюція експертного середовища США та західноєвропейських країн нараховує довгу історію, то східноєвропейські «фабрики думок» втілюють особливості

короткострокового політичного розвитку, часто репрезентуючи специфічну модель аналітичного осередку, побудовану на регіональному досвіді. У кожній країні регіону налічується більше десятка таких центрів, зокрема в Україні. Відзначимо декілька впливових аналітичних центрів України: Київський міжнародний інститут соціології (КМІС)², який був заснований у 1990 році як дослідницький центр Соціологічної асоціації України, Соціологічну групу «Рейтинг» (Rating Group Ukraine), що була утворена у 2008 році як недержавна, незалежна дослідницька організація, яка спеціалізується на проведенні усіх видів соціологічних досліджень³, Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, який позиціонує себе, як аналітична, адвокаційна та просвітницька організація, що був заснований у 1992 року⁴ та Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, недержавний аналітичний центр, заснований в 1994 р.⁵

Таким чином, саме аналітичні /експертно-аналітичні центри / think tanks / brains trust працюючи сьогодні у площині публічної політики, задовольняють попит політичної еліти та громадськості на якісну аналітичну продукцію та здійснюють безпосередній вплив на державну політику шляхом виконання експертно-дорадчих, прогностичних функцій, безпосередньо формують громадську думку.

¹ Ржевська Н. Становлення політичного аналізу та прогнозування у Східній Європі: болгарський досвід. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2015. Випуск 8, С.106

² Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) URL: <http://kiis.com.ua/>

³ Соціологічна група «Рейтинг» (RatingGroupUkraine) URL: <https://ratinggroup.ua/about.html>

⁴ Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва URL: <https://dif.org.ua/about>

⁵ James G. McGann 2020 Global Go To Think Tank Index Report URL: <https://razumkov.org.ua/pro-nas/istoriia-tsentru>

Починаючи з 2006 року Програма аналітичних центрів і громадянського суспільства (далі – TTCSР) Інституту Лаудера при Університеті Пенсільванії стала проводити дослідження ролі таких інститутів політики в урядах і громадянських суспільствах у всьому світі⁶. TTCSР розробив і запустив пілотний проєкт під назвою «Глобальний індекс аналітичних центрів», призначений для виявлення та визнання центрів передового досвіду в усіх основних сферах досліджень державної політики та в кожному регіоні світу. Так, у січні 2021 р. у Вашингтоні Пенсільванським університетом був представлений щорічний світовий рейтинг аналітичних центрів «Global Go To Think Tank Index Report 2020»⁷. Науковці проаналізували більше 8 тисяч аналітичних центрів по всьому світу та оцінили провідні аналітичні центри світу в різних категоріях. Відзначимо, що Західна Європа є лідером за кількістю аналітичних інституцій, так тільки у 2020 році до експертизи було запрошено 5835 учасників⁸. Прикметно, що Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова у рейтингу аналітичних центрів світу 2020 увійшов до сотні найкращих світових дослідницьких центрів та зайняв перше місце серед найкращих аналітичних центрів Центрально-Східної Європи.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття в умовах трансформації суспільства, держави Центрально-Східної Європи постали перед питанням розбудови збалансованої історичної політики. Проблематика історичної політики її контраверсійність, стала одним із основних елементів сучасного політичного дискурсу країн регіону. Як справедливо зазначає французький дослідник, фахівець з історії Центрально-Східної Європи Жорж Мінк: «комуністична минувшина перебуває в центрі політичних пам'ятевих ігор, яким ще далеко до згасання».⁹ У межах державної політики відбувався та продовжується пошук стратегій щодо опрацювання історичних, національних травм, формування національного пам'ятевого простору. Сучасна політика пам'яті стала цілою системою ідеологічно маркованих заходів, які

формують та закріплюють певні історичні уявлення про минуле у суспільстві та впливають на сьогодення. Як наслідок, ознакою ХХІ століття стали «війни пам'ятей», а нагальним питанням для більшості країн постало питання захисту свого історичного інформаційного простору.

Серед великого різноманіття тем, у фокусі досліджень центрально-східноєвропейських аналітичних центрів постали проблеми історичної політики, вивчення досвіду дослідження яких є також актуальним для України. Відзначимо, що існуючі сьогодні аналітичні центри України активно реагують на виклики у різних сферах суспільного життя країни, світу. Питання історичної політики та політики пам'яті, також стали предметом роботи експертів. За результатами експертного опитування з проблем реалізації та змісту політики пам'яті, проведеного у липні-серпні 2020 р. Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва у межах проєкту German Ukrainian Researchers Network (GURN), за фінансової підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини¹⁰ виявлено «проблемні зони» у реалізації історичної політики в Україні та наявність розбіжностей у поглядах на політику національної пам'яті серед представників органів державної влади та громадських організацій. Як справедливо зазначають дослідники, традиційно державна політика історичної пам'яті в Україні контролювалась безпосередньо президентами і тому залежала від їхніх особистих поглядів.¹¹ Зокрема, за каденції Віктора Ющенка, артикулюється проблематика Голодомору 1932–1933 років. Як наслідок, сприйняття цього наративу суспільством стало предметом окремих аналітичних досліджень. Динаміку ставлення до Голодомору прослідкувала Соціологічна група «Рейтинг»¹² Ще однією темою стала проблематика Другої світової війни, яка є для України значною мірою «клінією розколу» у суспільстві та об'єктом інформацій-

⁶ The Think Tanks and Civil Societies Program. University of Pennsylvania URL: <https://www.gototthinktank.com/>

⁷ James G. McGann2020 Global Go To Think Tank Index Report URL: https://repository.upenn.edu/think_tanks/18/

⁸ James G. McGann2020 Global Go To Think Tank Index Report URL: https://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1019&context=think_tanks P.13

⁹ Європа та її болісні минувшини / авт.-упоряд. Ж.Мінк і Л. Неймайер у співпраці з П.Боннаром. Пер. з фр. Є. Марічева. Київ: Ніка-Центр, 2015. С.30.

¹⁰ Виклики та перспективи політики пам'яті URL: <https://dif.org.ua/article/vikliki-i-perspektivi-politiki-pamyati>

¹¹ Симоненко І. "Концептуальні засади державної політики пам'яті". Аналітична записка URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/konceptualni-zasadi-derzhavnoi-politiki-pamyati-analitichna>

¹² Динаміка ставлення до голодомору 1932-33 рр.2019 рік: URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_otnosheniya_k_golodomoru_1932-33_gg.html; 2018 рік: URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_otnosheniya_k_golodomoru_1932-33_gg_noyabr_2018.html; 2017 рік: URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_otnosheniya_k_golodomoru_noyabr_2017.html; 2016 рік: URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_otnosheniya_k_golodomoru.html; 2015 рік: URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_otnosheniya_k_golodomoru_noyabr_2015.html

но-психологічних впливів та використовується в так званих «війнах пам'яті». Коло питань щодо Другої світової війни, які стали предметом соціологічних опитувань в Україні: аналіз особливостей сприйняття контраверсійних образів ветеранів ОУН-УПА та ветеранів Великої вітчизняної війни¹³; виявлення ставлення населення до пам'ятників війни, оцінка історичних постатей (С. Бандери¹⁴, І. Сталіна)¹⁵; відстеження напрямку змін у специфіці сприйняття свят 8/9 Травня¹⁶, з'ясування бачення об'єднуючих та роз'єднуючих факторів між західними та східними регіонами України крізь історичну пам'ять¹⁷ та інші. Пошук шляхів розв'язання проблемних історичних питань актуалізує необхідність вивчення досвіду діяльності аналітичних центрів країн Центрально-Східної Європи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Означена тематика в історіографії презентована двома групами робіт. (1) Перша група, це дослідження, які стосуються розвитку аналітичних центрів світу, у тому числі країн Центрально-Східної Європи. Діяльність «мозкових центрів» артикулюється у працях таких дослідників, як: Д. Абельсон,¹⁸ Дж. МакГанн¹⁹, К. Єжерська²⁰, Дж. Мюррей²¹ та інших. Дослідження здебільшого присвячені теоретичному осмисленню генези

та особливостей розвитку аналітичних центрів. Проте багатоаспектність діяльності дослідницьких інституцій на сьогодні вже вимагає не тільки констатованого, а якісно нового підходу до аналізу окремих напрямів їх функціонування, у тому числі й у регіональному розрізі.

(2) Друга група робіт, ті, які висвітлюють напрями досліджень: memory studies («дослідження пам'яті»), trauma studies («дослідження травми»), politics of memory studies («дослідження політики пам'яті»). У другій половині ХХ ст. різні аспекти зазначеної проблеми найшли висвітлення у роботах таких відомих дослідників як: Ш. Фелман и Д. Лауб²², Я. Ассман²³, П. Нора²⁴, Й. Рюзен²⁵ А. Ніл²⁶ та інші. У сучасній українській науці проблема увійшла у коло наукових інтересів: Ю. Зерній²⁷, А. Киридон²⁸, Ю. Шаповала²⁹. Фокус уваги більшості таких досліджень спрямовано на історичну пам'ять та політику пам'яті, діяльність аналітичних центрів за зазначеною тематикою подається опосередковано. Як наслідок, на запит влади та суспільства питання історичної пам'яті потрапили у сферу наукових розробок аналітичних центрів, що є предметом нашого наукового пошуку.

Метою нашого дослідження є аналіз діяль-

¹³ Динаміка ставлення до визнання ОУН –УПА URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_otnosheniya_k_priznaniyu_oun-upa.html

¹⁴ Статистична довідка за результатами соціологічного дослідження на тему: «Образ «іншого українця» по дві сторони Дніпра». По той бік Дніпра: вплив контраверсійних образів «іншого українця» на формування ментальних кордонів: Науковий збірник. / За ред .М. О. Фролова. Запоріжжя: Інтер-М, 2015. С.301.

¹⁵ Прес-реліз Ставлення до Сталіна URL: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1048&page=1&t=10>

¹⁶ День Перемоги і його місце в історичній пам'яті українців: який сенс громадяникладають у цю дату? URL: <https://dif.org.ua/article/den-peremogi-i-yogo-mistse-v-istorichniy-pamyati-ukraintsiv-yakiy-sens-gromadyani-vkladayut-u-tsyu-datu>

¹⁷ Статистична довідка за результатами соціологічного дослідження на тему: «Образ «іншого українця» по дві сторони Дніпра». По той бік Дніпра: вплив контраверсійних образів «іншого українця» на формування ментальних кордонів: Науковий збірник. / за ред .М. О. Фролова. Запоріжжя: Інтер-М, 2015. С. 279-285.

¹⁸ Think tanks, foreign policy and geo-politics: pathways to influence / edited by Donald E. Abelson, Stephen Brooks and Xin Hua. London; New York: Routledge, Taylor and Francis Group, 2017. 207 p.

¹⁹ Think tanks and emerging power policy networks / edited by James G. McGann. New York: Springer Science+Business Media, 2018. 418 p.

²⁰ Jezierska K. Performing Independence. The Apolitical Image of Polish Think Tanks. *Europe-Asia Studies*. 2018 №4. P. 1-68.

²¹ Think tanks and global politics: key spaces in the structure of power / edited by Alejandra Salas- Porras, Georgina Murray. New York: Palgrave Macmillan, 2017. 269 p.

²² Felman Sh., Laub D. Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History. New York: Taylor & Francis. 1992. 283 p. URL: <https://joacamillopenna.files.wordpress.com/2015/03/felman-shoshana-e-laub-dori-testimony-crises-of-witnessing-in-literature.pdf>.

²³ Ассман Я. Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. Москва: Языки славянской культуры, 2004. 368 с.

²⁴ Нора П. Проблематика мест памяти. Франция-память Санкт Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1999. 328 с.; Нора П. Всемирное торжество памяти. *Неприкосновенный запас*. № 2-3. 2005. URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.html>.

²⁵ Рюзен Й. Утрачивая последовательность истории: Некоторые аспекты исторической науки на перекрестке модернизма, постмодернизма и дискуссии о памяти. *Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории*. 2001. Вып. 7. С. 8–26.

²⁶ Neal A. National Trauma and collective memory. New York, 1998 224 p.

²⁷ Зерній Ю. Державна політика пам'яті в Україні: становлення та сучасний стан. *Стратегічні пріоритети*. 2008. №3(8). С.41-51.

²⁸ Киридон А. Історична пам'ять і історична травма: понятійний дискурс. *Слов'янський вісник: Збірник наукових праць. Серія „Історичні та політичні науки” Рівненського державного гуманітарного університету та Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету*. Випуск 8. Рівне: РІС КСУ, 2009. С.3-8

²⁹ Шаповал Ю. Політика пам'яті в сучасній Україні. – Права Людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи URL.: <http://www.maidan.org.ua/static/mai/1230106244.html>

ності найбільш впливових (більшість з яких репрезентовано «Глобальним індексом аналітичних центрів» TTCSР, 2020) центрально-східноєвропейських аналітичних центрів щодо виявлення основних векторів, проблемних зон, контраверсійних тем політики пам'яті та практик історичної політики, які реалізуються країнами регіону.

Формат наукової статті не дає можливості проаналізувати повний спектр аналітичних центрів, які функціонують сьогодні в країнах Центрально-Східної Європи, тому ми визначили найбільш потужні інституції, які дозволяють окреслити визначену проблематику. Серед центрально-східноєвропейських аналітичних центрів необхідно звернути увагу на такі дослідницькі структури як: Інститут культури та досліджень пам'яті (Institute of Culture and Memory Studies (Словенія, Любляна)³⁰, Європейська мережа пам'яті та солідарності (European Network Remembrance and Solidarity (далі – ENRS), що була заснована у 2005 році як спільна ініціатива міністрів культури Німеччини, Угорщини, Польщі та Словаччини, до якої у 2014 році приєдналася Румунія³¹; Центр порівняльних конфліктологічних досліджень (Center for Comparative Conflict Studies (далі – CFCCS) (Сербія, Белград)³² Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова (Razumkov Centre (Україна, Київ)³³ та інші.

Виклад основного матеріалу.

(1) *Польські аналітичні центри: полоноцентрична візія історичної ідентичності. Польський досвід подолання тоталітарного минулого.*

У Польщі питання історії та історичної пам'яті мають традиційно великий суспільний вплив. Дискусії щодо проблем історичної пам'яті перетворюють її на чинник, який часто визначає характер перебігу політичних процесів. Переколивим підтвердженням високого рівня інтеграції польських дослідницьких центрів до політико-правової системи держави є стрімкий розвиток партійних аналітичних інституцій, які одержують фінансування та виконують дослідження на замовлення польських політичних партій. Наприклад: «Громадянський інститут» (політична сила «Громадянська платформа»); «Інститут Собеського («Право і справедливість»); «Фундація «Дипломатія і політика» («Право і справед-

ливість»); «Центр Дашинського» («Союз демократичних лівих сил») тощо³⁴.

Привертає увагою системними дослідженнями Польський інститут опитування громадської думки (Centrum Badania Opinii Społecznej/ Centre for Public Opinion Research (далі – CBOS), що розташований у Варшаві. Він був заснований ще у комуністичній Польщі у 1982 році, але сьогодні діє як оновлена інституція на основі «Закону про CBOS», як неприбутковий громадський фонд³⁵. У статуті інституту зазначено, що метою його діяльності є надання інформації про думку населення щодо політичних і соціальних питань.³⁶ Сьогодні у CBOS працюють понад 40 соціологів, економістів, статистів, фахівців з ІТ галузі у Варшаві, крім того достатньо розвинутою є загальнонаціональна мережа інтерв'юєрів фонду. Роботу CBOS контролює рада, до складу якої входять крім академічних експертів представники державних інституцій (Сейму, Сенату, уряду та президента).

Одна з найбільш трагічних історичних тем для польського народу «Волинська трагедія» є предметом регулярної аналітики центру: липень 2003 р.: «Річниця злочину на Волині - пам'ять і примирення»³⁷; липень 2008 р.: «Волинь 1943»³⁸; липень 2013р.: «Важка пам'ять: Волинь 1943 рік»³⁹; ще одне дослідження було проведено у липні 2013 р. «Польсько-українське примирення»⁴⁰; червень 2018 р.: «Волинь 1943 – відновлена пам'ять»⁴¹ та інші. Назви досліджень наочно свідчать про зміну акцентів щодо сприйняттям суспільством проблеми, а дати проведення демонструють, що проблема актуалізується та досліджується як правило під час роковин трагедії (з 2016 року 11 липня вшановується як Національний день пам'яті жертв геноциду, вчиненого «українськими націоналістами» над громадянами Другої Польської Республіки) (*Narodowy Dzień Pamięci*

³⁴ Полешенко С.В. Світові тенденції розвитку неурядових аналітичних центрів. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2018. № 8. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1291>.

³⁵ Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej URL: <https://www.cbos.pl/PL/home/home.php>

³⁶ STATUT FUNDACJI Centrum Badania Opinii Społecznej URL: https://www.cbos.pl/PL/o_firmie/o_firmie/StatutCBOS.pdf

³⁷ Rocznica zbrodni na Wołyniu - pamięć i pojednanie. URL: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2003/K_117_03.PDF

³⁸ Wołyń 1943 URL: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2008/K_110_08.PDF

³⁹ Trudna pamięć: Wołyń 1943 URL: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2013/K_093_13.PDF

⁴⁰ Pojednanie polsko-ukraińskie URL: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2013/K_101_13.PDF

⁴¹ Wołyń 1943 - pamięć przywracana URL: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2018/K_084_18.PDF

³⁰ Institute of Culture and Memory Studies URL: <https://ikss.zrc-sazu.si/en>

³¹ European Network Remembrance and Solidarity (ENRS) URL: <https://enrs.eu/en/about-us>

³² Center for Comparative Conflict Studies URL: <http://cfccs.org/>

³³ Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова URL: <http://www.razumkov.org.ua/>

Ofiar Ludobójstwa dokonanego przez ukraińskich nacjonalistów na obywatelach II Rzeczypospolitej Polskiej).

Дослідження зазначеного центру яскраво демонструють здатність аналітичних інституцій бути точним індикатором суспільних настроїв. Так, в червні 2013 року, Центром вивчення громадської думки (CBOS) в рамках проєкту "Важка пам'ять: Волинь-1943", (після парламентських дебатів, після презентації історичної реконструкції трагедії у місті Радимно в Польщі) було проведено соціологічне опитування. Його дані показали, що більше 47% респондентів не знають, хто скоював ці злочини і хто постраждав під час Волинської трагедії. Так, відповідаючи на питання «про стан сучасних стосунків Польщі і України», майже половина опитаних (46%) оцінили їх як «і не погані, і не добрі». Спільна історія Польщі і України для більшої частини респондентів скоріше є джерелом конфліктів, аніж підставою для розвитку партнерських стосунків. 54% вважають, що минуле ділить два народи, і лише чверть опитаних думають, що об'єднує⁴². За результатами 2018 року більшість респондентів (60%) стверджують, що спільна історія розділяє нації, майже чверть (23%) бачить у цьому потенціал для побудови спільного майбутнього. Підкреслимо, що більшість респондентів (64%) вірять у можливість примирення поляків та українців⁴³.

Однією з дослідницьких організацій, яка здійснює аналіз законодавчої складової щодо засудження тоталітарної ідеології є «Центр соціально-економічних аналітичних досліджень» (Center for Social and Economic Research/Centrum Analiz Społeczno-Ekonomicznych). Дослідницька неурядова інституція була заснована у 1991 р. з метою вивчення особливостей перебігу соціально-економічних процесів у посттоталітарних країнах Центрально-Східної Європи із виразним акцентом на аналізі гуманітарних питань. Своєю місією інституція визначила розробку стратегій поліпшення соціально-економічної ситуації транзитивних суспільств, сприяння формуванню громадянського суспільства, подолання ідеологічної спадщини тоталітарного минулого. У проєктній діяльності центру у 1991-2014 рр. помітне домінування євроінтеграційної тематики. Провідне місце у проблематиці досліджень зайняла гуманітарна політика східноєвропейських країн. Декілька

років поспіль інституція посідала перше місце у рейтингу «Global Go – To Think Tank» з-поміж аналітичних центрів, що спеціалізуються на соціальній політиці (Top Social Policy Think Tanks). Наразі «мозковий центр» займається широким спектром питань соціальної політики та забезпечує доступ громадськості до своїх аналітичних матеріалів, а також здійснює дослідницьку діяльність у сфері комеморативних практик.

Інституція має переважно міжнародні джерела фінансування та, водночас, здійснює роботу за державним замовленням. Дослідницький центр виконує замовлення Президента, прем'єр-міністра та урядових інституцій, маршалків Сейму і Сенату. Проведені Центром дослідження фіксують значну трансформацію систем історичних ідентичностей польського суспільства. Такі зміни часто асоціюються з досвідом «великої переміни», а соціологічний аналіз відображає множинність інтерпретацій цієї трансформації, що, зрештою, стосуються різних аспектів суспільної дійсності. З-поміж новостворених концептів історичного минулого особливої популярності отримують «теорія програних і виграних Польщею трансформацій», з'являється «концепція Польщі трьох систем», «концепція Польщі трьох швидкостей» та «розпорошеної Польщі»⁴⁴.

Серед найбільш знакових, дослідники відзначають чотири візії історичного минулого, які активно пропагувались та отримували цілеспрямовану підтримку з різних джерел: європоцентризм, полоноцентризм та концепт «Польщі Міжмор'я».

Таким чином, проведений аналіз засвідчив домінування у польському інформаційному просторі історичних концептів європоцентризму та полоноцентризму з перевагою першого, а також досить високий рейтинг успадкованого з часів офіційної пропаганди соціалістичної Польщі панславізму. Концепти європоцентризму набули особливої популярності у контексті інтенсифікованого процесу євроінтеграції та значних єврооптимістичних суспільних очікувань. Натомість полоноцентрична візія історичної ідентичності, на думку польського дослідника Д. Вояковського, ґрунтується передусім на суспільній історико-культурній спадщині, яка уособлює символічне польське «семантичне поле» маркерів польської культури та історії, відображеної у інформаційному просторі⁴⁵. Ще виразніше значення польського

⁴² Trudna pamięć: Wołyń 1943 URL: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2013/K_093_13.PDF

⁴³ Wołyń 1943 - pamięć przywracana URL: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2018/K_084_18.PDF

⁴⁴ Centrum Analiz Społeczno-Ekonomicznych. URL: <https://www.case-research.eu/pl>

⁴⁵ Міненкова П. В. Концептуальні засади та категоріальне ви-значення поняття «мозкові центри»: наукове переосмислен-

національного характеру виявляється у деклараціях національної самосвідомості. У цих випадках проявляється спосіб мислення за націоналістичним принципом, згідно якого політичні кордони визначають кордони етнічні. Брак перших асоціюється із загрозою національній ідентичності⁴⁶.

Прикметно, що провідні польські партії «Право та справедливість» та «Громадянська платформа Республіки Польща» поширюють європоцентричні світоглядні історичні маркери, тоді як «Польська селянська партія» та «Самооборона Республіки Польща» відстоюють позиції ізоляціонізму та європоскептицизму. Натомість спільним концептом усіх політичних сил залишається полонцентричний історичний фокус. Маргінальність пропагованих панславистських ідей обумовлена насамперед тим, що рівень рецепції їх польським суспільством мізерний⁴⁷.

Вагоме місце серед аналітичних розробок польських дослідницьких центрів посідає тематика безпеки у всіх її типологічних різновидах: від традиційного мілітарного до енергетичного та інформаційного вимірів. Осатаній містить також меморіальну складову. З 2012 р. низку аналітичних інституцій було включено до складу консультативної ради Бюро національної безпеки Польщі, серед яких Центр міжнародних відносин, Інститут Собеського, Польський інститут міжнародних справ. Експерти прийняли участь у створенні комплексного документу «Біла книга національної безпеки Польщі» (2013). У документі було зафіксовано статус аналітичних центрів як дорадчих інституцій, які «пропонують напрямки розвитку польської безпекової політики». До основних засад останньої віднесені проблеми «спотворення національної історії». На таку трансформацію пріоритетів не в останню чергу вплинули зовнішньополітичні чинники, пов'язані з необхідністю посилення державного контролю у галузі інформаційної політики у зв'язку із появою гібридних загроз та погіршенням безпекової ситуації у східноєвропейському регіоні через агресію Російської Федерації проти України.

Важливим аналітичним осередком у польськості традиційних підходів. Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право. Київ, 2018. № 1. С. 17-22.

⁴⁶ Pawłuszko T. Wpływ ośrodków eksperckich na kształtowanie polityki bezpieczeństwa w Polsce. Przegląd Politologiczny. 2015. Tom 20, Numer 2. S. 59-73.

⁴⁷ Полегенько С. В. Світові тенденції розвитку неурядових аналітичних центрів. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2018. № 8. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1291>.

ському експертному середовищі є також Центр «Amicus Europae» (лат. «Європейський друг»), який було створено у 2004 р. з ініціативи Президента О. Квасневського. На момент заснування у доповнення до підтримки процесів європейської інтеграції інституція також визначає пріоритетним напрямом своєї діяльності міжнародну місію налагодження дипломатичних «діалогів примирення», спрямованих на вирішення політичних регіональних конфліктів у Центральній-Східній Європі. Незалежна від держави неприбуткова організація здійснює дослідження у сфері політики пам'яті, забезпечує високу якість аналітичної продукції, співпрацює з урядовими інституціями. У широкому спектрі форм діяльності аналітичного центру ключове місце займає організація та проведення конференцій, тематичних семінарів та панельних дискусій експертів. Серед найважливіших реалізованих ініціатив інституції слід зазначити створення загальноєвропейської неурядової організації «Європейська рада толерантності і примирення»⁴⁸.

Заснований у 1998 р. Європейський інститут демократії (European Institute for Democracy Research / Europejski Instytut na rzecz Demokracji) спеціалізується на дослідженнях особливостей впровадження європейських цінностей до політико-правових систем посттоталітарних країн. Завданням аналітичного центру є також популяризація польського досвіду подолання тоталітарного минулого, інтеграції до євроатлантичних структур, розробка рекомендацій щодо ефективного використання польської стратегії демократизації⁴⁹.

Заснована у 2005 р. Фундація Казимира Пуласького (Kazimierz Pułaski Foundation / Fundacja im. Kazimierza Pułaskiego) спеціалізується на проведенні та публікації досліджень з проблем внутрішньої політики східноєвропейських країн. Особлива увага експертами центру приділяється аналізу принципів побудови стратегій формування «моделей колективної пам'яті». Важливою частиною діяльності Фундації є співпраця з польськими урядовцями та офіційними особами. Інституція також заснувала винагороду «Лицар свободи», яка призначається видатним польським політикам, дипломатам та науковцям за значний особистий внесок у розвиток демократії у світі⁵⁰.

⁴⁸ Amicus Europae. URL: cps.com.ua/en/about-the-center/the-centres-partners/amicus-europae/

⁴⁹ Europejski Instytut na rzecz Demokracji. URL: <http://eid.org.pl/>

⁵⁰ Fundacja im. Kazimierza Pułaskiego. URL: <https://pulaski.pl/en/>

Таким чином, на шляху до трансформації від тоталітарної держави до демократичної Польща досягла особливих успіхів у підтримці європейського канону пам'яті, але водночас сформувала «специфічний формат» історичної пам'яті, який характеризується амбівалентністю: з одного боку, сформовано європейську модель політики пам'яті, яка забезпечує співіснування різних версій та інтерпретацій минулого, з іншого – є тенденція до збереження державного контролю за суспільною думкою, зокрема й через співпрацю урядових інституцій та аналітичних центрів.

(2) *Найбільш потужні аналітичні центри Центрально-Східної Європи за субрегіонами: аналіз історичної політики та політики пам'яті.*

Завершення Холодної війни, розпад СРСР, падіння тоталітарних режимів ознаменувалось трансформацією історичної політики, її демократизацією, що, у свою чергу, вимагало налагодження діалогу влади та суспільства та потребувало якісної аналітики, породжуючи попит, який змогли задовольнити аналітичні центри. Проаналізуємо діяльність найбільш потужних інституцій у царині досліджень політики пам'яті окремих центрально-східноєвропейських країн за субрегіонами (континентальної Центрально-Східної Європи, включаючи країни Балтії та балканські країни).

Міжнародна співпраця аналітичних центрів з реалізації проєктів з дослідження політики пам'яті знаходить своє втілення у формуванні спільних консорціумів та міжнародних дослідницьких платформ з метою колаборації та об'єднання зусиль експертів з дослідження складних комплексних питань реартикуляції смислів стосовно минулого й сьогодення. Яскравим прикладом такого об'єднання є Франкфуртська платформа з досліджень історичної пам'яті (Frankfurt Memory Studies Platform) (ФРН, Франкфурт-на-Майні)⁵¹. Заснована у 2011 р., міжнародна дослідницька організація об'єднує цілу низку аналітичних та університетських наукових центрів, розташованих як у країнах Центрально-Східної Європи, так і поза межами регіону. Безумовним пріоритетом у діяльності Центру є специфічно німецькі національні проблеми політики пам'яті, чільне місце серед яких займають підсумки та історичне переосмислення подій Другої світової війни, дискусія стосовно оцінки ролі Німеччини у розв'язанні Першої та Другої світових воєн, розробка належних комеморативних практик з метою вшанування жертв нацистських злочинів, аналіз принципів

побудови стратегій формування суспільних моделей пам'яті. Дискусії щодо пам'яті подій новітньої історії залишаються надзвичайно актуальними, а репрезентація образів минулого посилюється сучасним політичним контекстом та необхідністю досягнення компромісів заради примирення суспільної думки.

Пошук інтегративних ідей здійснюється дослідниками на основі використання гуманістичного антропоцентричного підходу, який здатен подолати фрагментацію колективних версій минулого. Такий міждисциплінарний підхід втілюється у задекларованій відмові від суто національних наративів історії, а також чітко відображається у тематиці реалізованих центром досліджень, пов'язаних із міжнародною загальноєвропейською політикою пам'яті, ментальним картографуванням, аналізом презентацій історичного контенту у інформаційному просторі, дослідженнями проблем співвідношення національних та загальноєвропейських традицій, індивідуальних та колективних візій історії тощо⁵². Центр цілеспрямовано займається розробкою нових методологічних підходів до досліджень історичної пам'яті та популяризує результати власних наукових досліджень шляхом проведення публічних лекцій, майстер-класів та створення онлайн-курсів.

Дослідники Інституту культури та досліджень пам'яті (Institute of Culture and Memory Studies (Словенія, Любляна, далі – ICMS) займаються вивченням різних практик пам'яті, пов'язаних із подіями, які вплинули на Південно-Східну Європу у ХХ столітті. Команда експертів ICMS відстоює та просуває міждисциплінарний підхід до досліджень пам'яті, складається з фахівців з історії, антропології, лінгвістики, соціології та інших галузей знань. Центр зосереджується на дослідженні багатозарового феномену пам'яті, її соціальній ролі та політичній актуальності, а також її зв'язку із сучасними колективними уявленнями. Аналітичний центр спирається на підтримку зростаючої мережі міжнародних партнерів, включаючи колег з інших балканських країн, Австрії, Великобританії, США, Південної Африки. Інституція регулярно здійснює публікацію серії матеріалів «Культурна пам'ять», які містять результати проведених Центром досліджень, публічні лекції та дискусії Interlogi, що охоплюють теми, найбільш актуальні для академічної спільноти та зацікавленої громадськості.

⁵¹ Frankfurt Memory Studies Platform. URL : <https://www.memorystudies-frankfurt.com/>

⁵² New Frontiers in Memory Studies. URL : <https://www.memorystudies-frankfurt.com/new-frontiers-in-memory-studies/>

Болгарський Центр дослідження демократії (Center for the study of democracy (далі – CSD), був заснований ще наприкінці 1989 року, як між-дисциплінарний інститут дослідження державної політики⁵³. На початку 2000-х CSD, у межах реалізації антикорупційної ініціативи Coalition 2000 проводив емпіричні дослідження та готував аналітичні звіти щодо масштабів корупції в країні, а також вивчав відповідні суспільні настрої, крім того оцінював ефективність антикорупційних ініціатив болгарського суспільства. Основні результати дослідження аналітичного центру були представлені на щорічних форумах щодо антикорупційної політики, а розроблена система моніторингу включена до інструментарію ООН по боротьбі з корупцією⁵⁴. Ця проблематика аналітичного центру тісно пов'язана з загальною тенденцією оновлення суспільної пам'яті, побудови демократичного суспільства в країнах Центрально-Східної Європи.

У публічному меморіальному дискурсі останніх років актуалізувались певні концепти минулого на яких базується історична політика Болгарії та Північної Македонії. Так, у травні 2020 року, у площину конфліктного протистояння потрапило болгарське трактування історичних питань, викладене у Меморандумі про відносини між Республікою Болгарія та Республікою Північна Македонія⁵⁵. Згідно з болгарською офіційною інтерпретацією історії, слов'янські жителі Північної Македонії є болгарами, які говорять болгарською мовою. Штучну «македонську» ідентичність їм начебто нав'язав комуністичний режим Югославії⁵⁶.

Інша інституція – Центр порівняльних конфліктологічних досліджень (Center for Comparative Conflict Studies (Сербія, Белград)) – займається фаховим аналізом суспільних конфліктів, проблем ідентичності та історичної пам'яті. Центр працює передусім над проблемами конфліктів у колишніх республіках Югославії, забезпечує інформаційні і технічні ресурси для дослідників.

Одним з напрямків діяльності центру є дослідження динаміки суспільств в конфлікті. Дослідники роблять наголос на історичних контекстах, у межах яких розгортаються суспільні конфлікти з метою глибшого розуміння їх сутності. Особливу увагу Центр приділяє дослідженню проблем історичної пам'яті балканських країн. Останні проекти 2021 р. продемонстрували, що більшість держав, які постали після розпаду Югославії обстоюють на державному рівні концепцію історичної пам'яті як засобу опору зовнішньому тиску, спираються на багаторічні традиції національно-визвольної боротьби проти іноземної окупації. На відміну від сучасних «війн пам'яті» боротьба за відстоювання національної ідентичності на Балканах протягом попередніх століть майже безперервно велась у мілітарний спосіб з метою обґрунтування права на історичну спадщину та власну державність. Прикметним є виявлення дослідниками специфічно балканських рис політики пам'яті, зокрема запозичення балканськими країнами імперських метанаративів великих європейських держав, що втілюється у популярних праворадикальних ідеях побудови «великої Сербії», «великої Болгарії», «великої Хорватії» тощо, які й на сьогодні займають важливе місце у комеморативних практиках, «апологіях» національних досягнень, популяризації національної культури та вшануванні національної символіки⁵⁷.

Висновки. Підсумуємо, що сьогодні аналітичні центри країн Центрально-Східної Європи є потужними, як правило незалежними від держав установами, які визнаються експертним середовищем, матеріали яких використовують політичні сили різного спрямування. Поява інституцій такого роду, як визначають дослідники, пов'язана з необхідністю «просувати у регіоні демократичні перетворення», формувати нову політичну культуру⁵⁸. Більшість «мозкових центрів» в регіоні не фінансується державою, але підтримується міжнародними донорами: Konrad Adenauer Foundation, Freedom House, USAID Agency, посольств США, Великої Британії тощо. У своїй діяльності «фабрики думок» спираються на широкий досвід співпраці з урядовими інституціями та представниками публічної влади, мають багатоаспектний вплив на прийняття політичних рішень.

За ступенем й ефективністю впливу на держа-

⁵³ Center for the study of democracy (Bulgaria) URL: <https://uncaccoalition.org/anti-corruption-platforms/europe/bulgaria/center-for-the-study-of-democracy/>

⁵⁴ Corruption monitoring system of Coalition 2000 URL: <https://www.againstcorruption.eu/projects/corruption-monitoring-system-of-coalition-2000/>

⁵⁵ EU - North Macedonia accession negotiations: the implications of the Bulgarian conditions. URL: https://epi.org.mk/wp-content/uploads/2020/06/EU_MK-accession-negotiations_implications-of-BG-conditions.pdf

⁵⁶ Суперечка на Балканах: за що Болгарія блокує Північній Македонії вступ до ЄС URL <https://www.dw.com/uk/superechka-na-balkanakh-za-shcho-bolhariia-blokuie-pivnichnii-makedonii-vstup-do-yes/a-55029922>

⁵⁷ Center for Comparative Conflict Studies. URL: <http://cfccs.org/about-cfccs>

⁵⁸ Ржевська Н. Становлення політичного аналізу та прогнозування у східній Європі: болгарський досвід. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2015. Випуск 8, С.109

ву незалежних аналітичних центрів можна оцінювати глибину перетворень, ступінь модернізації та європеїзації посткомуністичних держав⁵⁹ Саме для держав Центрально-Східної Європи, минуле яких було побудовано на сфальшованій пам'яті, питання історії мають традиційно великий політичний вплив. Саме тому на державному рівні політика пам'яті у Центрально-Східній Європі розглядається як складова доктрини національної безпеки та супроводжується потужною законодавчою базою щодо засудження тоталітарних ідеологій та іншими документально-правовими актами у сфері комеморативних практик. Забезпечуючи незалежний експертний аналіз суспільних процесів, аналітичні центри виконують роль медіатора між владою і суспільством у гострих дискусіях з питань історичної пам'яті, ретрансляції історичного досвіду, здебільшого надзвичай-

но травматичного. Аналітичні центри дозволяють консолідувати різновекторні репрезентації минулого, які суттєво заважають формуванню національної пам'яті, обмежити фрагментацію колективних візій та здійснювати пошук загальнонаціональних інтегративних ідей.

Перспективи подальших досліджень:

Відзначимо, що актуальним напрямом наукових розробок залишаються дослідження реалізації історичної політики пам'яті у кожній окремій країні регіону Центрально-Східної Європи, у тому числі крізь призму аналітики «мозкових центрів», крім того подальший напрямок вивчення теми обов'язково повинен враховувати компаративні дослідження стратегій та досвіду реалізації політики пам'яті. Враховуючі багатоаспектність діяльності дослідницьких інституцій існує потреба у проведенні фахового аналізу їх аналітичних здобутків у тому числі й у регіональному розрізі.

⁵⁹ Ржевська Н. Становлення політичного аналізу та прогнозування у Східній Європі: болгарський досвід. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2015. Випуск 8, С.106

References

- Amicus Europae. URL: cps.com.ua/en/about-the-center/the-centres-partners/amicus-europae/
- Assman YA. Kul'turnaya pamyat'. Pis'mo, pamyat' o proshlom i politicheskaya identichnost' v vysokih kul'turah drevnosti. Moskva: YAzyki slavyanskoj kul'tury, 2004. 368 s
- Center for Comparative Conflict Studies URL: <http://cfccs.org/>
- Centrum Analiz Społeczno-Ekonomicznych. URL: <https://www.case-research.eu/pl>
- Den' Peremogi i iogo misce v istorichnij pam'yati ukraïnciv: yakii sens gromadyani vkladayut' u cyu datu? URL: <https://dif.org.ua/article/den-peremogi-i-yogo-mistse-v-istorichnij-pamyati-ukraïnciv-yakii-sens-gromadyani-vkladayut-u-tsyu-datu>
- Dinamika stavlennya do viznannya OUN –UPA URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_otnosheniya_k_priznaniyu_oun-upa.html
- Dynamika stavlennia do holodomoru 1932-33 rr.2019 rik: URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_otnosheniya_k_golodomoru_1932-33_gg.html; 2018 rik: URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_otnosheniya_k_golodomoru_1932-33_gg_noyabr_2018.html; 2017 rik: URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_otnosheniya_k_golodomoru_noyabr_2017.html; 2016 rik: URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_otnosheniya_k_golodomoru.html; 2015 rik: URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_otnosheniya_k_golodomoru_noyabr_2015.html
- European Network Remembranceand Solidarity (ENRS) URL: <https://enrs.eu/en/about-us>
- Europejski Instytutnarezecz Demokracji. URL: <http://eid.org.pl/>
- Felman Sh., Laub D. Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History. New York: Taylor & Francis. 1992. 283 p. URL: <https://joaocamillopenna.files.wordpress.com/2015/03/felman-shoshana-e-laub-dori-testimony-crises-of-witnessing-in-literature.pdf>
- Fond Demokracyčni iniciatyvy imeni Il'ka Kučeriva URL: <https://dif.org.ua/about>
- Frankfurt Memory Studies Platform. URL : <https://www.memorystudies-frankfurt.com/>
- Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej URL: <https://www.cbos.pl/PL/home/home.php>
- Fundacja im. Kazimierza Pułaskiego. URL: <https://pulaski.pl/en/>
- Institute of Culture and Memory Studies URL <https://ikss.zrc-sazu.si/en>

- James G. McGann 2020 Global Go To Think Tank Index Report URL: https://repository.upenn.edu/think_tanks/18/
- Jezierska K. Performing Independence. The Apolitical Image of Polish Think Tanks. *Europe-Asia Studies*. 2018 №4. P. 1-68.
- Kiridon A. Istorichna pam'yat' i istorichna travma: ponyatiinii diskurs. *Slov'yans'kii visnik: Zbirnik naukovih prac'. Seriya „Istorichni ta politichni nauki” Rivnens'kogo derzhavnogo humanitarnogo universitetu ta Rivnens'kogo institutu slov'yanoznavstva Kiivs'kogo slavistichnogo universitetu*. Vipusk 8. Rivne: RIS KSU, 2009. S.3-8.
- Minenkova P.V. Kontseptualnizatsiia katehoriialnevyznachennya ponyattia «mozkovitsentry»: naukove pereosmyslennia tradytsiinykh pidkhodiv. *Visnyk NTUU «KPI». Politolohiya. Sotsiolohiya. Pravo*. 2018. №1 (37). S. 17–22.
- Neal A. National Trauma and collective memory. New York, 1998 224 p.
- New Frontiers in Memory Studies. URL: <https://www.memorystudies-frankfurt.com/new-frontiers-in-memory-studies>.
- Nora P. Problematika mest pamyati Franciya-pamyat' SanktPeterburg: Izd-vo S.-Peterb. un-ta, 1999. 328 s.; Nora P. Vsemirnoe torjestvo pamyati. *Neprikosnovennyi zasap. № 2-3*. 2005. URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.html>.
- Pawłuszko T. Wpływ ośrodków eksperckich na kształtowanie polityki bezpieczeństwa w Polsce. *Przegląd Politologiczny*. 2015. Tom 20, Numer 2. S. 59-73.
- Pojednanie polsko-ukraińskie URL: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2013/K_101_13.PDF
- Polehenko S. V. Svitovi tendentsiia rozvytku neuryadovy khalalitychny khtsentriv. *Derzhavne upravlinnya: udoskonalennia ta rozvytok*. 2018. № 8. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1291>
- Pres-reliz Stavlennya do Stalina URL: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1048&page=1&t=10>
- Rocznica zbrodni na Wołyniu - pamięć i pojednanie. URL: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2003/K_117_03.PDF
- Ryuzen I. Utrachivaya posledovatel'nost' istorii: Nekotorye aspekty istoricheskoi nauki na perekrestke modernizma, postmodernizma i diskussii o pamyati. *Dialog so vremenem. Al'manah intellektual'noi istorii*. 2001. Vyp. 7. S. 8–26.
- Rzhev's'ka N. Stanovlennia politichnogo analizu ta prognozuvannia u Skhidniyi Evropi: bolgars'kii dosvid. *Visnik L'vivs'kogo universitetu. Seriya filos.-politolog. studiyi*. 2015. Vipusk 8, S.106-114.
- Shapoval YU. Politika pam'ياتi v suchasniy Ukraini. – *Prava Lyudini v Ukraini. Informatsiiniy portal Harkivs'koï pravozahisnoi grupi* URL.: <http://www.maidan.org.ua/static/mai/1230106244.html>
- Statistichna dovidka za rezul'tatami sociologichnogo doslidzhennia na temu: «Obraz «inshogo ukraincyia» po dvi storoni Dnipra». Po toj bik Dnipra: vpliv kontraversijnih obraziv «inshogo ukraincyia» na formuvannia mental'nih kordoniv: *Naukovij zbirnik. / Za red .M. O. Frolova. Zaporizhzhia: Inter-M*, 2015. S.268-340.
- STATUT FUNDACJI Centrum Badania Opinii Społecznej URL: https://www.cbos.pl/PL/o_firmie/o_firmie/StatutCBOS.pdf
- Symonenko I. "Konceptualni zasady derzhavnoi polityky pamjati". *Analitichna zapyska* URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennia/gumanitarniy-rozvitok/konceptualni-zasadi-derzhavnoi-politiki-pamyati-analitichna>
- The Think Tanks and Civil Societies Program. University of Pennsylvania URL: <https://www.gotothinktank.com/>
- Think tanks and emerging power policy networks / edited by James G. McGann. New York: Springer Science+Business Media, 2018. 418 p.
- Think tanks and global politics: key spaces in the structure of power / edited by Alejandra Salas- Porras, Georgina Murray. New York: Palgrave Macmillan, 2017. 269 p.
- Think tanks, foreign policy and geo-politics: pathways to influence / edited by Donald E. Abelson, Stephen Brooks and Xin Hua. London; New York: Routledge, Taylor and Francis Group, 2017. 207 p.
- Trudna pamieć: Wołyń 1943 URL: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2013/K_093_13.PDF
- Ukrajinskij centr ekonomichnyh i politychnykh doslidzhen imeni Oleksandra Razumkova URL: <https://www.razumkov.org.ua/>
- Vyklyky ta perspektyvy polityky pamjati URL: <https://dif.org.ua/article/viklyki-i-perspektivi-politiki-pamyati>
- Wołyń 1943 - pamięć przywracana URL: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2018/K_084_18.PDF
- Wołyń 1943 URL: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2008/K_110_08.PDF
- Yevropa ta yiyibolishniminuvshini / Avt.-uporyad. Ž.Mink i L.Neymayyer u spivpratsi z P.Bonnarom. *Per. z fr. Ye. Maricheva. Kyiv: Nika-Tsentr*, 2015. 268 s.
- Zernii YU. Derjavna politika pam'ياتi v Ukraini: stanovlennia ta suchasniy stan . *Strategichni prioriteti*. 2008. №3(8). S.41-51.